

Ձ. ՏԱՐԻ, ԹԻԻ 3 - 4 ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ 1935 ՄԱՐՏ - ՄԱՅԻՍ

Ա կ ե դ ա ր ե ա ն Հայերէնը⁽¹⁾

Սիրելի հայրենակիցներ,
Յն ժամանակամիջոցը, ուր մեր յատուկ
այրուբէնը կազմուեցաւ եւ ուր Աստուա-
ծաշունչի թարգմանութեամբ ու մէկ
քանի ինքնազիր գործերով մեր ազգա-
յին մատենադրութիւնը հիմնուեցաւ,
մեր ցեղի բազմադարեան պատմութեան ամե-

նէն կարեւոր, ամենէն գեղեցիկ շրջանն է: Եր-
կու մտաւորական տիտաններ, հաւատաւոր,
հմուտ, հանճարեղ, ժողովրդասէր երկու պե-
տեր, Մաշթոց - Մեսրոպ վարդապետ եւ Սա-
հակ կաթողիկոս, իրենց աջակից ունենալով
հայրենասէր եւ ուսումնասէր մեծ արքայ մը,
Վռամշապուհ, պաշարուած հոյլով մը տաղան-
դաւոր աշակերտներու որ այս երկու առաջնորդ-
ներու շունչին տակ կազմուած, յետոյ՝ ժամա-
նակակից քաղաքակրթական բարձրագոյն կեդ-
րոններուն մէջ զարգանալու զրկուած ու մտա-
ւոր ճոխ պաշարով մը հայրենիք դարձած էին,
վճռապէս կազմաւորեցին մեր ազգային մշա-
կայթը իր գրեթէ բոլոր ձեւերուն մէջ, եւ հայ

(1) Այս նաւը՝ քանի մը հատուածներու
կրճատումով՝ կարդացուեցաւ Աստուածաշուն-
չի հայերէն քարգմանութեան հազարիւնգիա-
րիւրամեայ յորեկեանի առաջին հանդէսին, որ
տեղի ունեցաւ Փարիզ՝ Միւլօ-Լաւլիթէի Տան
մեծ սրահին մէջ, Մարտ 10ի կիրակի օրը:

ժողովուրդին՝ որ իրարու հետ ամբողջովին չծուլուած ցեղերու համախմբում մըն էր արքայական իշխանութեան մականին տակ միացած՝ կարելիութիւնը տուին միակ վարդապետութեան մը, միակ լեզուի մը, միակ մշակոյթի մը յարելով միաձոյլ ազգ մը դառնալու։ Եւ ատիկա տեղի կ'ունենար պատմական այնպիսի բոլորի մը, երբ Հայաստանի մէկ ստուար մասը բիւզանդական կայսրութեան մէկ նահանգն էր դարձած առանց ո եւ է ինքնավարութեան (եւ եթէ այդ չընաներու Հայերը կը կատարէին բիւզանդական պատմութեան մէջ կարեւոր դեր մը որ հետզհետէ աւելի մեծ պիտի դառնար, այդ դերը կը կատարէին իրր հայացեղ յունախօս Բիւզանդացիներ) իսկ մեր երկրին արեւելեան բաժինը, քաղաքականապէս տկարացած, դեռ կը պահէր խախուտ թաղաւորութիւն մը, սանեանց զերիշխանութեան տակ, թաղաւորութիւն որ շատ չանցած պիտի քննուէր։

Մեր ժողովուրդին կը սպառնար վտանգը դրացի հօգը քաղաքակրթութեանց հաւոցին մէջ անհետանալու։ Գործը զոր կատարեցին Մեսրոպ, Սահակ եւ իրենց աշակերտները, անկորնչելի եւ անպարտելի դէնքով մը, ազգային դիտակից մշակոյթի մը դէնքովը մեր ժողովուրդը զինելով՝ զայն ազատեց այդ վտանգէն։

Ե. Դարու այդ հայ մշակութային վերանորոգիչ ու ինքնապաշտպան խոր շարժման ուղղակի հետեւանքը եղաւ նոյն դարու երկրորդ կիսուն Վարդանի ու Դեւոնդի ու յետոյ Վահանի դրօշին տակ հայ ժողովուրդի հերոսական ծառացումը մեր երկրին մէջ մագղեղականութիւնը տիրապետել տալ ձգտող սասանեան բռնակալութեան դէմ եւ այդ պայքարին մէջ իր տարած յաղթանակը։ Ատոր հետեւանք եղաւ Հայ Եկեղեցւոյ Յոյն Եկեղեցիէն անջատումը, ազգայնացումը եւ Թ. դարուն Բագրատունեաց ձեռքով հայ քաղաքական ազատութեան վերահաստատումը, ու ԺԱ. դարուն Ռուբինեանց եւ Հեթումեանց առնական ղեկավարութեան տակ Կիլիկիոյ հայկական փառապանծ դիւցազնեղութիւնը։ Ատոր հետեւանք եղան Կիլիկիոյ հայ թաղաւորութեան կործանումէն յետոյ՝ համատարած մռայլ դերութեան մը հինգ դարերու ընթացքին հայ ազգի, հայ մշակոյթի կենդանի

մնալը, քաղաքական վերականգնման համար Հայութեան մղած յանդուգն պայքարները եւ այդ վերականգնման մասամբ հասած ըլլալը։

Ահա այդ փրկարար խորանշան դէպքին յորեկեանն է որ կը կատարենք այսօր, հայկական յորեկաններուն մեծադոյնը, ու շնորհակալ ենք Մեծն Սահակ կաթողիկոսին հայրենասէր հոգւոյն հարազատ շառաւիղ մեր այժմեան սիրելի Հայրապետին որ զաղափարն ունեցաւ հայ ժողովուրդը հրաւիրելու այդ օրհնեալ դէպքին հաղարհինգհարիւրամեակը տօնախմբել այս տարի մէկ քանի հանդէսներով. եւ ուրախ ենք որ այսօրուան մեր այս հանդէսը կը կատարուի նախապահութեամբ Հայ Եկեղեցւոյ բարձադոյն մտաւորականներէն, Մեսրոպ-Մաշթոցի արժանաւոր որդիներէն մէկուն, Գարեգին արքեպիսկոպոս Յովսէփեանի։

Ոչ ոք կրնայ մտածել թէ Մեսրոպի եւ Սահակի կատարած գործէն առաջ մշակոյթ չկար Հայաստանի մէջ։ Հեթանոսական կրօնք մը, կամ կրօնքներ, իրենց որոշ ճարտարապետութիւնն ունեցող մեհաններով, կուռքերու արձաններով ու թերեւս նաեւ նկարներով, արարողական երգերով ու պարերով, արքունական ու նախարարական պալատներ այս կամ այն ոճով կառուցուած, իրենց կահաւորումով ու զարդարանքներով, ժողովրդական տօներ, հարսնիքներ, խրախճանքներ իրենց երաժշտական հանդերձանքով, դրացի ազգերու հետ յաճախակի պատերազմներ ու ներքին ընդհարումներ՝ իրենց թելադրած դուստնական անգիր վիպերգներով, դիւցազնեղական քերթուածներով, այս ամենքը կային անշուշտ. բայց թրշնամի ուժերու արշաւանքներով ատոնցմէ մաս մը քանդուած է կամ կողոպտուած մեր երկրէն հեռու տարուած, մաս մը քրիստոնէութեան Հայաստան տիրապետման առաջին շրջանին մոլեռանդութեան մէջ քնաջնջուած կամ ձեւափոխուած ու նոր հաւատքին ոգւոյն ու պէտքերուն պատշաճեցուած է, մաս մը՝ պեղումներու աշխատանքին շատ փոքր չափով կատարուած ըլլալուն հետեւանքով՝ դեռ հոգերուն տակ թաքուն մնացած է. իսկ ազգային գրի չզոյլութեան պատճառով այդ հին ժամանակներու անգիր բանաստեղծութիւնը՝ քանի մը

պատասխաններէ զատ՝ կորած, մեր երկրին ու ժողովուրդին այդ վաղնջական դարերու պատմութիւնն իսկ գրեթէ միմիայն օտար գրողներու գործերուն շնորհիւ պահպանուած է. որով նախաքրիստոնէական Հայութեան (ուրարտական շրջանի փակումէն մինչեւ քրիստոնէութեան մեր մէջ տիրապետումը) մշակոյթէն եւ արուեստէն քիչ բան յայտնի է մեզի: Ու պէտք է խոստովանիլ թէ ինչ որ յայտնի է մեզի, ընդհանրապէս օտար կրօնքներու, օտար արուեստներու, օտար լեզուներու եւ գրականութեանց խոր ազդեցութիւնը եւ մերթ նոյնութեամբ ընդգրկումը ցոյց կուտայ: Արտաշիսեան հարստութենէն մեզի հասած դրամները, մասնաւորապէս Մեծն Տիգրանի փառքն ու արուեստասիրութիւնը յաւերժացնող գեղաքանդակ դրամները՝ յունական արուեստի գործեր են, յունարէն արձանագրութիւններով:

Տիգրանի արքունիքին մէջ թատրոն մը կար, բայց Աթէնքէն բերուած յոյն դերասաններ էին որ Սոփոկլի ու Եւրիպիդէսի գործերը կը ներկայացնէին: Տիգրանի որդին Արտաւազդ տաղանդաւոր բանաստեղծ էր, բայց յոյն լեզուով կը գրէր իր ողբերգութիւնները:

Նախաքրիստոնէական շրջանի ճարտարապետական յուշարձաններէն այն որ՝ թէպէտ աւերուած՝ ծանօթ է մեզի եւ արդէն ուսումնասիրութեանց առարկայ դարձած, Գառնիի տաճարը, (ըստ Բունիաթեանի Ներոնի ժամանակակից Տրդատ Ա.ի օրով կառուցուած), յոյն-հռոմէական արուեստի գործ մըն է: Ինքնատիպ տարրը որ, բնիկ ցեղերուն իսկ խառնուածքին եւ ուրոյն ճաշակին բնազդական արդիւնք, անշուշտ գոյութիւն ունէր Հայաստանի նախաքրիստոնէական քաղաքակրթութեան այդ արտադրութեանց գէթ որոշ մէկ բաժինին մէջ, մանաւանդ ժողովրդական հաւատալիքներուն, բանաստեղծութեան, երաժշտութեան, պարերուն, հանդերձներուն, զարդարանքներուն մէջ, ինչպէս եւ ճարտարապետութեան, քանդակագործութեան ինչ ինչ մասերուն մէջ, դեռ չափազանց քիչ յայտնի է մեզի: Բայց պէտք է ատոր գոյութիւնն ընդունիլ բացատրելու համար մեր ազգային գրի գիւտէն անմիջապէս յետոյ ի յայտ եկող հասուն, ճոխ, կատարեալ հայ մշակոյթի մը երեւոյթը:

Մեսրոպ եւ Սահակ, ջերմեռանդ քրիստոնէայ հաւատացեալներ ամէն բանէ առաջ, քրիստոնէական վարդապետութեան տարածումն ու ամրացումն է որ կը նկատէին իբր իրենց ժողովուրդին համար մեծագոյն բարիքը. անոնք կը տառապէին տեսնելով որ հայ գրի պակասին հետեւանքով քրիստոնէութեան սուրբ գրքերուն թարգմանութիւն մը չարադրել եւ զայն ժողովուրդին մէջ տարածել անհնար էր եւ թէ ստիպւած էին եկեղեցիներու մէջ Աստուածաշունչի եւ Աւետարանի ընթերցումներն ասորի կամ յոյն լեզուով կատարել, բերանացի թարգմանութեամբ ու մեկնաբանութեամբ զանոնք ջանալով մատչելի դարձնել ունկնդիրներուն: Ժողովուրդը որ չէր գիտեր այդ օտար լեզուները ու չէր ալ սիրեր զանոնք, կը նեղուէր, կամ նոյն իսկ ցուրտ կը մնար նոր հաւատքին հանդէպ, ու կը շարունակէր նախասիրութիւն մը պահել իր հայրենի լեզուով հեթանոսական երգերուն ու պատմուածքներուն համար:

Իբր նոր հաւատքին առաքեալ է որ Մեսրոպ — ինչպէս Կորիւն՝ իր աշակերտն ու կենսագիրը՝ որոշապէս ցոյց կուտայ — հայ գիրը կազմաւորեց ու Սահակ կաթողիկոսի եւ իրենց աշակերտներուն հետ սկսաւ թարգմանել Հին ու Նոր Կտակարանը: Բայց այդ կրօնական մտահոգութեան ներքեւ, — որ իմաստուն ձգտում մըն էր իրենց ժողովուրդը խորապէս կապելու այդ բարձրագոյն եւ ազնուագոյն վարդապետութեան հետ որ նոր ժամանակներու քաղաքակրթութեանց գլխաւոր ներշնչողը պիտի ըլլար, — այդ երկու մեծ առաջնորդները անշուշտ ներքնապէս մղուած էին հզօր բնազդովը հայրենասէր Հայերու որ կ'ուզէին հայ ժողովուրդն ազատել յոյն ու մանաւանդ ասորի լեզուներու գերութենէն (ինչ որ Փարպեցի յատկօրէն մատնանիչ կ'ընէ), անոնք կ'ուզէին որ հայ ժողովուրդը իր լեզուովը խօսէր Աստուծոյ հետ, բնութեան հետ, աշխարհի հետ, մարդկութեան հետ, իր մտածմանց արտայայտման ուրոյն գործիքը ունենար՝ ինչպէս ունէին Յոյնը, Պարսիկը, Սորիւն:

Ինչքան կենդանի գոյներով Կորիւն կը նկարագրէ հայ արքունիքին, աւագանւոյն ու ժողովուրդին պոռթկացող ուրախութիւնը՝ երբ հայ գրի գիւտին եւ Աստուածաշունչի

քանի մը մասերու հայերէն զրաւոր թարգմանութեան կատարուած իրողութիւն դարձած ըլլալը կ'իմանան:

«Եւ արդ եկեալ յիշելին մերձ ի քաղաւրական քաղաքն, ագդ լինէր քաղաքին եւ սրբոյ եպիսկոպոսին: Որոց առեալ զամենայն նախարարագումն աւագանւոյն ամբոյս, ի քաղաքէն ելեալ պատահէին երանելոյն զափամբ Ռահ գետոյն, եւ գցանկալի ողջոյն միմեանց տուեալ, ուստի եւ բարբառօք ցնծութեան եւ երգօք հոգեւորօք եւ բարձրագոյն օրհնութեամբք ի քաղաքն դառնային եւ զաւուրս տունական ուրախութեամբ անցուցանէին:

«Եւ ի ձեռն արկեալ այնուհետեւ աստուածագործ մշակութեամբ զաւետարանական արուեստն ի քարգմանել, ի գրել եւ յուսուցանել ... Ուստի եւ երանելի հարցն մերոց համարձակութիւնք առեալ, յուսալից փութով ե'ւ երեւելի ե'ւ արդիւնակատար զիւրեանց մշակութիւն ցուցանեն:

«Յայնմ ժամանակի երանելի ցանկալի եւ անպայման սքանչելի լինէր աշխարհս Հայոց, յորում յանկարծ ուրեմն օրէնսուսոյց Մովսէս՝ մարգարէական դասուն, եւ յառաջադէմն Պաղոս՝ բովանդակ առաքելական գեղովն, հանդերձ աշխարհակեցոյց աւետարանաւն Քրիստոսի, միանգամայն ելեալ հասեալ ի ձեռն երկուց հաւասարելոցն հայաբարբառօք հայերեւնախօսք գտան...»

Եւ ի՞նչքան իրաւունք ունէին մեր արքունիքը, աւագանին ու ժողովուրդը՝ այդպիսի արտակարգ ուրախութիւն մը զգալու՝ տեսնելով նոր հաւատքին մեծ Գիրքը իրենց գեղեցիկ լեզուով թարգմանուած եւ ամենքին մատչելի դարձած: Աստուածաշունչը կրօնական գիրք մը չէ լոկ, մարդկային սրտին եւ ուղեղին քերթողական եւ իմաստասիրական բարձրագոյն արտայայտութիւններէն մէկն է: Արդիական քաղաքակրթութիւնը այդ հսկայ գրքին եւ հին հելլէն մշակոյթի զուգախառնումին արդիւնք է: Մեր հին ազգային գրականութիւնը իր ծաղկման ու զարգացման մէջ շատ բան կը պարտի երբայեցի քերթողներուն ու մտածողներուն, ինչպէս որ անոնց շատ բան կը պարտին Տանութէներն ու Միլոնները, Պայրեններն ու Շաթուրիանները, Լամարթիներն ու Հիւկոնները:

Այդ հրաշալի գրքին հրաշալի հայ թարգմանութիւնը ոսկեղէն նախագուռը եղաւ հայ ազգային մշակոյթի մը մեթոտիկ, գիտակից, տեւական կազմաւորմանը: Աստուածաշունչի թարգմանութեան հետ զուգընթաց կամ անկից անմիջապէս յետոյ, Հայաստանի մէջ քրիստոնէական տաճարներ կը կերտուին, արեւելեան ու յոյն - հռոմէական տարրերու ինքնատիպ ու ներդաշնակ խառնուրդ, հայ հանճարի ու ճաշակի որոշ ներգործութեամբ կազմուած, եւ ուր հայ ճարտարապետական ինքնուրոյն ոճը արդէն իսկ իր էական դերուն մէջ կը սկսի յայտնուիլ: Անշուշտ այդ օրերուն ունեցած ենք եւ որմնակարչական, մանրանկարչական, քանդակագործական արտադրութիւններ, եկեղեցական երաժշտութեան ստեղծագործութիւններ, բայց ատոնցմէ շատ քիչ բան մեզի ծանօթ է: Ինչ որ մեզի ծանօթ է լիակատարօրէն, հայ մշակոյթի վճռական կազմաւորման այդ չըջանէն, լեզուն է իր անհուն գեղեցիկութիւններով, եւ այդ լեզուով կատարուած թարգմանութեանց ու խմբագրուած ինքնուրոյն գործերու մէջ յայտնուող գրական բարձր յատկութիւնները, շարադրութեան ու ոճի մէջ տիրող գերազնիւ ճաշակը եւ բնականօրէն ու հզօրացուած տոհմային նկարագիրը:

Հայ լեզուն ... մեր գերագոյն գանձը, հայ մշակոյթի հրաշքներուն մեծագոյնը...: Այսօրուան այս արտակարգ հանդիսութեան մէջ մենք է՛ն առաջ զայն փառարանելու համար է որ համախմբուած ենք:

Լեզուն՝ ու եւ է ժողովուրդի համար, իր ամենասիրելի ինչքն է, իր հոգւոյն հարազատ արտայայտութիւնը, իր պատմութեան պատկերը, իր հաւաքական խառնուածքին խտացումը: Բայց բոլոր լեզուները հաւասար չեն գեղեցիկութեամբ: Կան յղկուած, ճկուն, ճոխ ու ներդաշնակ լեզուներ, եւ կան լեզուներ աղքատ, անտաշ, կամ կարծր, խժալուր: Մեր լեզուն մեզի սիրելի ու նուիրական է, նախ՝ որովհետեւ մերն է, որովհետեւ բնկերացք է դարերու ընթացքին մեր ցեղի ճակատագրին կրած արտակարգօրէն բուռն վերվայրումներուն, թարգմանը եղեր է փառքի, քաջութեան, դօրութեան, ուրախութեան բոլորներու, եւ արտայայտիչը

հանդիսացեր է ահաւոր տառապանքներու, անօրինակ մարտիրոսութեանց: Ի՞նչքան իւրաքանչիւր բառն այդ լեզուին՝ մեզի քաղցր ու թափկը թուի, երբ կը մտածենք որ դարերէ ի վեր այդ բառերն արտասանուելը են մեր հայրենի լեռներուն վրայ ու հովիտներուն մէջ, մեր լիճերուն մօտիկ կամ գետերուն ափը՝ մեր տիպն ունեցող, մեր արիւնը կրող, մեզի հոգեկից ու բաղդակից հազարաւոր մարդոց կողմէ, թէ անոնք թրթռացել են մեր նախահայրերու եւ նախամայրերու սիրոյ կրակը, սուգի կսկիծը կամ աղօթաւոր վերացման խոյանքներն արտայայտելու համար, թէ անոնք հնչելը են մեր հայրենիքը թշնամիին դէմ պաշտպանող, զայն զօրացնող, մեծցնող կամ անկումներէ յետոյ զայն վերականգնող մեր հերոսներու բերնին մէջ, թէ հայրենիքէն հեռանալ ստիպուած, օտար հողի վրայ թափառող անհամար պանդուխտներու կարօտակէզ թաղծութեան մէջ անոնք սիրտաբար զեփիւռ են դարձեր անոնց այրած հոգիներուն, թէ մեծ աղէտի օրերուն հայկական դողդոթայի զարհուրելի ճամբաներուն վրայ, անոնք տասնապատիկ նուիրականացել են՝ իրր հեծք, իրր հեւք հոսելով տփոյն, չորցած շրթներէն մեր քոյրերուն ու եղբայրներուն որ Հայ բլլալնուն համար անասելի շարշարանքներով մահացան...

Բայց այս բոլորէն զատ, մեր լեզուն մեզի սիրելի ու թանկագին է, որովհետեւ ան ամենէն գեղեցիկ, նուրբ, ճոխ ու ազնուական լեզուններէն մէկն է աշխարհիս: Եւ ան իր բարձրագոյն գեղեցկութիւնը — ազգերու պատմութեան մէջ աննախընթաց երեւոյթ — գրի գիւտին անմիջապէս յաջորդող շրջանին, հայ մատենագրութեան հիմնարկման այդ կարճ ու մեծարժէք շրջանին է որ ի յայտ է բերած:

Հետագայ դարերուն, Փարպեցիի, Մանդակունիի, Օձնեցիի, Եղիշէի, Կոմիտաս կաթողիկոսի եւ այլոց բազմատաղանդ երկերուն մէջ ու մանաւանդ բազմապան ու հզօր դործին մէջ այն գեղապաշտ հայրենասէր հելլենամիտ մեծ բանաստեղծ-գրագէտին որ Խորենացիին է, ան ստացաւ նոր հրապոյրներ, նոր ճոխութիւններ: Գրիգոր Նարեկացիի ամեհի հանճարին փոթորկային շունչին տակ ան գրեցաւ տարօրինակ ու ժգնութիւն մը, ապշեցուցիչ ինքնատու-

թիւն մը, իր նրբամուլ, բարդ, դալարուն ու միանգամայն ներուժ ու ջղուտ, նոյն ատեն յանդուդն ու ներդաշնակ, հոգեկանութեամբ համակ տողորուն բառական ճարտարապետութեան եւ շարադրական երաժշտութեան մէջ՝ ան հասաւ վրդովիչ վսեմութեան մը: Ան ունեցաւ նաեւ եղծման շրջաններ, ուր, օտար ազդեցութեանց ստրկօրէն ենթարկուելով, խաթարուեցաւ, այլանդակուեցաւ, ինչպէս յունարան, աւելի ճիշդ յունամուլ շրջանին, որմէ մեզի հասած են բովանդակութեամբ արժէքաւոր գործեր՝ որոնց սակայն լեզուն ընդհանրապէս խորթ է եւ արտառոց, (թէեւ ատոնց մէջ յունարէնի հետեւողութեամբ դարբնուած նոր բառերէն բաւական մաս մը պահպանուած են եւ ցարդ կը գործածուին): Ունիթոռներու լատինամուլ շրջանին, մեր լեզուն, ազգային ոգին բոլորովին կորսնցուցած, աղճատման դազաթնակէտին հասաւ: Այլ եւ ան ունեցաւ վերականգնման շրջաններ, Շնորհալիի, Լամբրոնացիի, Խաչատուր Տարօնացիի, Յովհաննէս Երզնկացիի, Մխիթար Գօշի պէս մեծ հեղինակներու գործերուն մէջ, ուր ան այդ բարձր միտքերու անձնական ճաշակին եւ անոնց ապրած ժամանակամիջոցի ոգւոյն համեմատ նոր նրբութիւններ, նոր շնորհներ աւելցուց իր դարաւոր գանձաւանին: Յետոյ, համատարած ու ծանր գերութեան մը շորս — հինգ դարերէ ետքը՝ որոնց միջոցին ան կ'աղքատանայ, կը թուլնայ, կը դունաթափի (հազիւ մէկ քանի հեղինակներու գրչին տակ քիչ շատ վայելչութիւն պահելով), կը հասնինք ժԹ. դարու ընթացքին անոր վերջին ու չքեղ վերածաղկմանը՝ Մխիթարեանց պանծալի Տան վաստակովը, Հ. Արսէն Բաղրատունիներու եւ Հ. Եղուարդ Հիւրմիւզներու հզօր կամ քաղցրադաշնակ քնարին տակ, Ալիշանի գիւցազնաշունչ քերթումներուն կամ Մկրտիչ Պէշիկթաշլեանի մելանուշ եղերերգներուն մէջ, ինչպէս եւ Հ. Յովսէփ Գաթրըճեանի, Մատաթիա Գարագաշեանի, Հ. Յակոբոս Տաշեանի հմտալից (ու ոսկեդարեան հայերէնը վերակենդանացնել ձգտող) արտադրութեանց մէջ:

Այդ դասական հայերէնի կողքին, ԺԳ. դարէն սկսեալ կը ծաղկի ու կը զարգանայ մեր միջնադարեան ռամկական բարբառը, աշուղներու լեզուն, զոր կ'որդեգրեն ու կը ճոխացնեն նոյն

խակ հմուտ հեղինակներ, եկեղեցական բանաստեղծներ, կը դառնայ միամիտ, քնքուշ, ճապուկ, իր ընտանի ու կենդանի հմայքն ունեցող գործիք մը մտածմանց ու զգացմանց արտայայտութեան, որուն միջոցով Յովհաննէս եւ Կոստանդին Նրզնկացի, Քրիկ, Սաշատուր Կեչառեցի, Գրիգորիս Ազխատարցի, Յովհաննէս Թլկուրանցի, Նահապետ Գուշակ եւ ուրիշներ, մինչեւ մեզի աւելի մօտիկ Շոտթեցի Նաղաշ Յովնաթանը, Թիֆլիսեցի Սայաթ-Նովան, Կարենցի Ղունկիանոսը, Պոլսեցի Պաղտատար Գալիբը եւ Շիրակեցի Ճիւլանին, կը կերտեն բանաստեղծութիւն մը որ մեր գրականութեան գերագոյն զարդերէն մէկն է, մեր տոհմային զգայնութեան, աշխարհայեացքին ու գեղեցկագիտութեան գրական ամենէն հարազատ ու հաբուստ արտայայտութիւնը կը կազմէ ու իբր համաշխարհային քերթութեան ամենէն ինքնատիպ ու հրապուրիչ գլուխներէն մին արդէն գնահատուեցաւ՝ կարգ մը թարգմանութեանց շնորհիւ՝ քաղաքակիրթ մեծ ազդերու ընտրանիին կողմէ։ Վերջապէս, ԺԹ. դարու կէսէն յետոյ, մեր ժողովրդական լեզուն իր նորագոյն ձեւին մէջ, կը յղուի ու կը ճոխանայ՝ իր արեւմտեան ու արեւելեան կրկին ճիւղերով, վարպետ բանաստեղծներու եւ արձակագիրներու բազմազան ու չքեղ հոյլի մը ձեռքով, կը գրաւէ հրապարակը իբր յաջորդ դասական հայերէնին եւ մեր միջնադարեան ռամկական լեզուին, եւ ի յայտ կը բերէ՝ իր կարգին՝ իրեն յատուկ նրբութիւններ, իրեն սեփական կորովի կամ շնորհալի գեղեցկութիւններ, կը դառնայ մեր ժամանակի ոգւոյն ու մտայնութեան նուրբ թարգման մը, մասնաւորապէս քնարերգութեան, վէպի, երգիծանքի, թատերադրութեան, գիտական եւ իմաստասիրական ուսումնասիրութեանց համար ընտիր գործիք մը հանդիսանալով։

Այս բոլոր փուլերուն մէջէն որոնցմէ անցած է մեր լեզուն, ան իր սկզբնական շրջանին, Մեսրոպ-Սահակեան շրջանին է որ իր ամենէն բարձր կատարելութիւնը, իր ամենէն հզօր ու ազնուական գեղեցկութիւնը ի յայտ կը բերէ։

Կը յիշեմ այն երանելի օրերը ուր դեռահասակ պատանի, մեր սիրելի Կեղրոնականին մէջ կ'ունկնդրէի մեծ բանասէր, մեծ հայա-

զէտ Մատաթիա Գարազաշեանի դասերը։ Նախկին կրօնաւոր, ան՝ թէպէտ վանական կեանքէն հրաժարած ու նոյն իսկ նիւթապաշտ իմաստասիրութեան յարած, կը մնար միշտ գաղափարապաշտ խանդավառ մտաւորական մը, քահանայ մը հայերէն լեզուի կրօնքին։ Թէեւ ծերունի, անիկա երբեք նստած չէր դասախօսէր, այլ ժամ մը ամբողջ իր գրասեղանին առջեւ կանդուն, Եզնիկ մը, Փաւստոս մը կամ Աստուածաշունչ մը ձեռքը, կը կարդար հատուածներ եւ անոնց լեզուին մասնայատուկ գեղեցկութիւնները կը բացատրէր մեզի։ Այդ Մեսրոպեան ոսկեղարեան լեզուն արդէն ինք ու Գաթրիճեան էին որ Վիեննայի վանքին մէջ իրենց ներհուն հետազոտութիւններով դտած, զատորոշած ու իր ուրոյն բառացանկով, իր կազմութեամբ, ոգիով ու ճաշակով ի վեր հանած, հետագայ դարերու դարբարին զանազան փուլերէն անոր տարբերութիւններն ու առաւելութիւնները ցոյց տուած էին։

Այդ ոսկեղարեան հայերէնին յատկանշերն են, — նկատի ունենալով անոր լաւագոյն էջերը, — պարզութիւն, մաքրութիւն, վերագիրներու դարբնումին, բարդ եւ անհասկալ բառերու կազմութեան մէջ հայկական ոգւոյն տիրապետութիւն, պարբերութեանց կառուցման մէջ չափասիրութեան, յստակութեան, ներդաշնակութեան ատտիկեան ճաշակ մը գերիշխող, որուն կը միանան արեւելեան մեծվայելչութիւնն ու լեռնական ժողովուրդի մը արու կորովը՝ առանց այդ էապէս դասական գեղեցկագիտութեան հիմնական նկարագիրը եղծանելու։

Դասական հայերէնը ունի հին համադրական լեզուներու, յունարէնի եւ լատինարէնի, խտութիւնն ու ներուժութիւնը, չրջումներու լայն ազատութեան մը շնորհիւ ձեռք բերուած անհուն ճապկութիւն մը եւ ալլաղանութիւն մը, — որոնք բանաստեղծութեան համար ա՛յնքան մեծ առաւելութիւններ կը ներկայացնեն, — եւ միանգամայն իր Փրաղաշինութեան մէջ ունի Փրանսերէնի պէս գերազանցօրէն վերլուծական լեզուի մը հաւասար յստակ կարգաւորութեան, տրամաբանական համաձայնութեան կարողութիւն (որ ա՛յնքան նպաստաւոր է իմաստասիրական, գիտական արտադրութեանց համար։

Այդ լեզուն կը չնչէ զօրութիւն ու վեհութիւն, կը զգանք որ անոր էական տարրերը կազմուած են այնպիսի օրերու մէջ ուր մեր ցեղը եղած է ազատ եւ հօր: Արտաշիսեան հարստութեան փառաւոր շրջանի դիւցազնական ոգին կը տիրէ հոն. և Մեսրոպ ու Սահակ, թէև Հայաստանի քաղաքականապէս տկարացած մէկ րոպէին երևցած, թէև մտայնութեամբ եւ աշխարհայեացքով տարրեր այդ հին օրերու Հայութենէն, մեր պատմութեան այդ զօրեղ ու յաղթ շրջանին մօտիկ կը զգան իրենք, անոր ոգիովը լի են, ու այն կրակոտ շունչովը կը վարեն իրենց լեզուին կատարելագործումը, որով Արտաշէսներն ու Տիրգրանները կը մղէին իրենց բանակները գէպի յաղթանակ:

Ոսկեդարեան հայերէնը, կ'ըսէր օր մը մեծանուն լեզուարան Փրոֆ. Մեյլէ, դասական յունարէնին չափ գեղեցիկ է, եւ աւելի մեծ գովեստ անհնար է տալ Մեսրոպի ու Սահակի լեզուին: Եւ արդէն սա կարեւոր կէտն ալ պէտք է նկատել որ եթէ Մեսրոպ, Սահակ եւ իրենց աշակերտները, Եզնիկն ու միւսները, մտայնութեամբ հեռու էին հեթանոս Յունաստանի մշակոյթէն ու բիւզանդական քրիստոնեայ գրականութիւնն իրենց առաջնորդ ունէին, լեզուի եւ ոճի իբր տիպար՝ զարմանալիօրէն ճշգրիտ բնագոյով մը՝ անոնք առած են ոչ թէ բիւզանդական անկեալ յունարէնը եւ մանուածապատ Փրազաշինութիւնը, այլ Սովոկլի եւ Պլատոնի ոսկի յունարէնը և ժուժկալ, ներդաշնակ, կատարելամէտ ոճը:

Թէ զրի գիւտէն անմիջապէս յետոյ, հայերէնը՝ զրաւոր թարգմանութեամբ մը արձանագրուած՝ այդ ոսկեղէն մաքրութիւնն ի յայտ կը բերէ, ասոր չօչափելի ապացոյցն ունինք Կորինի զրբէն: Ան կը պատմէ որ երբ Մաշթոց-Մեսրոպ Ասորիքի մէջ երկար տքնութիւններէ յետոյ կը յաջողի կազմել հայ այբուբէնը եւ իւրաքանչիւր տառի գծադրութիւնը կատարել կուտայ Հռուփանոս յոյն ճարտար գեղագրին, իսկոյն կը ձեռնարկէ, իր երկու աշակերտներուն հետ (Յովսէփ ի Պաղանական տանէն եւ Յովհան յեկեղեաց դաւառէն), թարգմանել սոգոմոնի վերագրուած Առակաց զիրքը, ու Կորին կը յիշատակէ այդ թարգմանութեան ա-

ռաջին տողերը, առաջին հայ տողերը հայ գրի գտիչին իսկ ձեռքով գրուած (ի՛նչ յուզիչ, ի՛նչ վեհ, ի՛նչ բեղմնաւոր րոպէ մեր պատմութեան մէջ). « ՃԱՆԱԶԵԼ ԶԻՄԱՍՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԶԽՐԱՏ, ԻՄԱՆԱԼ ԶԲԱՆՍ ՀԱՆՃԱՐՈՅ » արդ այս տողերը նոյնութեամբ կը գտնենք այն բնագրին մէջ որ մեզի հասած է:

Գիտենք որ Աստուածաշունչի առաջին թարգմանութիւնը զոր կատարեցին Մեսրոպ վարդապետ ու մանաւանդ Սահակ կաթողիկոս՝ իրենց աշակերտներով՝ մասամբ ասորական ու մասամբ յունական թարգմանութեանց վրայէն, յետոյ երկրորդ խմբագրութեան մը ենթարկուեցաւ երբ Պոլիս եւ քրիստոնէական քաղաքակրթութեան այլ մեծ կեդրոնները զարգանալու համար զրկուած իրենց աշակերտները հայերէնի դարձան՝ հետեւին բերելով Սուրբ Գրքի յունարէն եւ ասորերէն թարգմանութեան ընտրելագոյն օրինակներ: Այդ երկրորդ խմբագրութեան մէջ հայերէն լեզուն եւ ոճը կրնան որոշ չափով ինչ ինչ մասերու մէջ բարեփոխուած ըլլալ, բայց հաւանօրէն գլխաւորապէս նախորդ բնագիրներու պակասներուն լրացումը, անճիշտ կամ խաթարուած հատուածներուն ուղղումն է որ կատարած են՝ ըստ նոր բերուած բնագիրներուն:

Դասական հայերէնին գեղեցկութիւնը արդէն լիապէս յայտնուած է ուրեմն այդ առաջին իսկ րոպէին ուր երկու մեծահասարակագիտական վարպետները, Մեսրոպ ու Սահակ, կատարեցին թարգմանական իրենց անդրանիկ ճիշդ: Եթէ Եզնիկ ու իր ընկերները յոյն կամ ասորի մշակոյթի իրենց հմտութիւնը քաղեցին օտար մեծ կեդրոններու մէջ, հայերէնի իրենց առաջնորդ Մեսրոպն ու Սահակն է որ ունեցան:

Առակաց զիրքէն յետոյ՝ Սաղմոսարանն ու Աւետարանն է անշուշտ, այսինքն եկեղեցական արարողութեանց համար ամենէն անհրաժեշտ մասերը Սուրբ Գրքի, որ թարգմանուեցան Սահակի ու Մեսրոպի ձեռքով, ու այդ թարգմանութիւնները հաւանօրէն լեզուի ու ոճի տեսակէտով քիչ փոփոխութեամբ հասած են մեզի: Ի՛նչքան հոյակապ է մեր լեզուն անոնց մէջ: Լսեցէք Առակաց զիրքին սա քանի մը հատուածները.

«Ակն որ արհամարհէ զհայր եւ անարգէ զծերութիւն մօր, խիստցեն զնա ազնաւ գործոց եւ գէշ գէշ արասցեն զնա ձագֆ արծուեաց :

«Երեւի եմ գորս անհնար է ինձ իմանալ, եւ զչորրորդն ոչ նամաչեմ : Զհետս արծուոյ քռուցելոյ եւ զնամապարհս օձի ի վերայ վիմի եւ զշաւիղս նաւի ընդ ծով՝ զնացելոյ եւ զնամապարհս առն երիտասարդի :

«Երանեալ է այր որ եգիտ զիմաստութիւն եւ մահկանացու որ ետես զհաննար : Զի լաւ է զվանառն զայն գտանել քան զգանառն ոսկւոյ եւ արծաթոյ : ... Ի բերանոյ նորա բոլիտ արդարութիւն, զօրէնս եւ զողորմութիւն ի լեզուի իւրում կրէ : Ճանապարհիք նորա նամապարհիք բարեաց, եւ ամենայն շաւիղք նորա խաղաղութեամբ : ... Աստուած իմաստութեամբ հիմունս արկ երկրի, պատրաստեաց զերկինս խորհրդով, հաննարով իւրով զանդունդս պատառեաց, եւ ամպֆ հոսեցին զանձրեւ : »

Ի՞նչ նշանակալից ընտրութիւն՝ Մեսրոպի կողմէ, առաջին թարգմանելիք զօրծին համար՝ առնել Սուրբ Գրքի այն սքանչելի բաժինը որ իմաստութեան եւ առաքինութեան ներքողը կը հիւսէ :

Հայացած Աւետարանի լեզուին վճիտ գեղեցկութիւնը ծանօթ է ամէն Հայու :

«Մի՛ դատիք զի մի դատիցիք. զի որով դատաստանաւ դատիք՝ դատելոց էք, եւ որով չափով չափէք՝ չափեսցի ձեզ... : Խնդրեցէք եւ տացի ձեզ, հայցեցէք եւ գտչիք, բախեցէք եւ բացցի ձեզ... : Ո՞րիցէ ի ձեզ մաքդ ցոր խնդրիցէ որդի իւր հաց, միքէ քա՞ր տայցէ նմա, եւ կամ խնդրիցէ ձուկն, միքէ օ՞ճ տայցէ նմա : Արդ, եթէ դուք որ չարքդ էք, գիտէք պարգեւս բարիս տալ որդւոց ձերոց, ո՞րչափ եւս առաւել հայրն ձեր որ յերկինս է, տայցէ բարիս այնոցիկ որ խնդրեն զնա : Զամենայն գոր միանգամ կամիչիք թէ արասցեն ձեզ մարդիկ՝ այնպէս եւ դուք արարէք նոցա, զի այս իսկ եմ օրէնք եւ մարգարէք : Մտէք ընդ նեղ դուռն. քանի՞ ընդարձակ է դուռնն եւ համարձակ նամապարհն՝ որ տանի ի կորուստ, եւ բազումք եմ որ մտանն ընդ նա. քանի՞ անձուկ է դուռնն եւ նեղ նամապարհն որ տանի ի կեանս, եւ սաւկաւք եմ որ գտանեն զնա» :

Աստուածներու ամենէն եղբայրականին

մտածմանց իսկապէս արժանաւոր թարգման հանդիսացող լեզու մըն է ասիկա :

Սաղմոսներու թարգմանութեանց մէջ հա-

յերէնը գերազոյն զօրութեան ու վեհութեան կը հասնի : Այդ քնարերգական հրաշակերտները խօսքի արուեստագէտներու, բանաստեղծի աւելն ու ականջ ունեցող ներշնչաւ գրողներու ձեռքով է որ հայացած են : Այդ թարգմանութիւնը արձակ կը թուի, բայց հոն ազատ ոտանաւորի հին եւ ամենայնոց ձեւ մըն է որ կը յայտնուի. հրճուանք մըն է ատոնք կարդալ բարձրաձայն՝ ի վեր հանելով անոնց նուրբ կշռութիւնը : Լսեցէք սա հատուածը :

«Տէ՛ր, լուր աղօթից իմոց, աղաղակ իմ առ քեզ եկեցէ. մի՛ դարձուցաներ զերեսս քո յինէն : Յաւուր նեղութեան իմոյ խոնարհեցո՛ւ առ իս գունկն քո. յորում աւուր կարդամ առ քեզ, վաղվաղակի լուր ինձ : Սպառեցան որպէս ծուխ աւուրք իմ, եւ ոսկերք իմ որպէս խոխորացան : Հատաւ որպէս խոտ եւ ցամաքեաց սիրտ իմ. մոռացայ ուտել զհաց իմ ի ձայնէ հեծութեան իմոյ : Կցեցաւ ոսկր իմ ի մարմին իմ. նմանեցայ եւ հաւալսան անապատի. եղէ եւ որպէս բու յաւերակի. տփնեցայ եւ եղէ եւ որպէս ճնճուկ միայն ի տանիս. Նախատեցին զիս քշնամիք զօրհանապագ, եւ գովիչք իմ ինեւ երդնուին : Զմոխիր որպէս հաց կերայ, եւ զըմպելի իմ արտասուօք խառնեցի : Յերեսաց բարկութեան սրտմտութեան քո, զի դու բարձրացուցեր եւ խոնարհեցուցեր զիս...» :

Նոյն քերթողական շունչը, ազատ տաղաչափութեան կամ կշռաւոր երգեցիկ արձակի նոյն ճարտար ու հզօր ներդաշնակութիւնը կը գտնենք Յոբայ գրքին, Ժողովողին, Երգ Երգոցին, Ինչպէս եւ Եսայիի, Երեմիայի, Եղեկէլի, Դանիէլի մեծ էջերուն մէջ : Իսկ Ելից գրքին այն նշանաւոր օրհներգը զոր Մովսէս կը հնչեցնէ Իսրայելացւոց Կարմիր Ծովէն անցնելէն յետոյ, հայկական թարգմանութեան մէջ սքանչելիօրէն տաղաչափուած քերթուած մըն է :

«Օրհնեսցուք զՏէր զի փառօք է փառաւորեալ. զերիվարս եւ զհեծեալս նոցա ընկեց ի ծով... : Խորք ծածկեցին զնոսա, ընկլան յանդունդս իբրեւ զվեմ : Աջ քո, Տէ՛ր, փառաւոր-

եալ է գորութեամբ, աջ քն, Տէ՛ր, խորտակեաց զքշնամին: ... Եւ հողմով սրտմտութեան քով պատառեցան քուրբ, պաղեցան իբրեւ գպարիսպ քուրբ, պաղեցան ալիք ի մէջ ծովուն: ... Ո՞վ իցէ նման քեզ յաստուածս, Տէ՛ր, եւ կամ ո՞վ նմանիցէ քեզ, փառաւորեալդ ի սուրբս, սքանչելի փառօք՝ որ առնես զնշանս... »:

Այս բոլորը անհնար է բացատրել եթէ չընդունինք թէ Սահակի ու Մեսրոպի դարէն առաջ Հայաստանի մէջ արդէն կար մշակոյթ: Եթէ արքունիքին ու նախարարական տուններուն մէջ օտար լեզուներ, գրականութիւններ եւ արուեստներ է որ կը տիրէին ընդհանրապէս, ղոյժըդական խաւերուն մէջ անշուշտ կը յայտնուէին ներշնչեալ գուսաններ, որոնք եւ մերթ հաւանօրէն արքունական կամ նախարարական հանդէսներու եւ մեհնական արարողութեանց մէջ անգիր բանաստեղծութեան շնչտերը կը հնչեցնէին: Ժողովուրդին խօսած լեզուն ատոնցմով արդէն ապահովապէս որոշ չափով զարգացած, զեղեցկացած էր: Խորենացի քանի մը պատասխիկ միայն նոյնութեամբ յիշատակած է այդ հին երգերէն: Բայց անոր Պատմութեան առաջին գիրքը — Հայկազանց շրջան —, ինչպէս եւ Արտաշէս Ա. ի եւ Արտաշէս Բ. ի նուիրուած ընդարձակ գլուխները, որոնք Արտաշիսեան հարստութեան բովանդակ ժամանակամիջոցին գիւցաղնական պայքարներուն քերթողական արտայայտութիւնն են, առնուած կը թուին մեծ մասամբ հին հայ անգիր վիպերգներէն, զոր Խորենացին իր պերճ ու կուռ արձակին մէջ վերամշակած ու ծաղկեցուցած է:

Լեզուն ուրեմն արդէն կազմուած էր իր էական գիծերուն մէջ, բանաստեղծական հայ բառացանկ մը, ոճ մը, տաղաչափական ձեւեր կային արդէն. կը մնար որ այդ լեզուն, զրի առնուելով, հասնէր իր լիալիր զարգացման: Ասոր համար պէտք էր երեւան դային հմուտ ու զօրեղ մտաւորականներ, որ բնազդական քերթութեամբ մը միայն դեռ մշակուած այդ արեւելեան լեզուն՝ արեւմտեան ամենէն նրբացած լեզուն, յունարէնէն, օգտուելով եւ Աստուածաշունչի պէս գրական բարձր ու հարուստ յիշատակարանի մը հայացման բեղմնաւոր աշխատանքին զայն ենթարկելով, հասցնէին իր գերազոյն կատարելութեան:

Ոչինչէ ուրեմն չէ որ Մեսրոպ ու Սահակ ստեղծած են Աստուածաշունչի չքեղ հայերէնը. անոնք իրենց տրամադրութեան տակ ունեցած են պատրաստ ոսկեհանք մը, եւ դայն բարձր քաղաքակրթութեան գործիք մը դարձուցած են շնորհիւ իրենց մեծ հմտութեան ու մեծ ճաշակին, շնորհիւ իրենց քաջ յունակէտ եւ քաջ հայազէտ ըլլալուն: Ոսկեդարեան հայերէնը փառքն է ոչ միայն Մեսրոպի ու Սահակի եւ իրենց աշակերտներուն, այլ եւ ամբողջ հայ ժողովուրդին, որուն ստեղծագործական դարաւոր անգիրտակից ճիգն է որ անոնք զիտակից, մեթոտաւոր, ներհուն աշխատանքով մը իր պսակումին հասուցած են, հայ դասական կատարեալ լեզուի մը իրականացման եւ հայ մատենագրութեան հիմնարկումին յանդեցուցած են:

Աստուածաշունչի՝ ինչպէս եւ Եկեղեցւոյ յոյն եւ ասորի Հայերու կարեւորագոյն գործերուն՝ այդ հիմնալի թարգմանութեանց հետ, հայ մատենագրութեան հիմնադիրները մեզի թողած են քանի մը ինքնագիր գործեր, սակաւաթիւ բայց մեծապէս նշանակալից ու արժէքաւոր: Եւ ո՞վ կրնայ ապահովել թէ այդ ինքնագիր գործերը այդ շրջանին իրապէս այդքան սակաւաթիւ էին: Միթէ իրաւունք չունինք ենթադրել թէ ոչ միայն եկեղեցական ուրիշ հեղինակներ, այլ եւ աշխարհական գրողներ այդ շրջանին արտադրած են պատմական, կրօնական կամ զուտ գրական գործեր որ մեզի չեն հասած: Եթէ հեթանոսական դարերուն, Վրոյր իշխան մը իրր բանաստեղծ անուն է հաներ (եւ մենք իր անունը միայն գիտենք՝ պատմագրի մը մէկ տողին շնորհիւ), եթէ Մեծն Տիգրանի որդին Արտաւազդ եղեր է բարձր զարգացումով ստեղծագործ հեղինակ՝ թէպէտեւ յունարէն լեզուով է գրեր իր գործերը, ինչո՞ւ քրիստոնէական շրջանին, Ե. դարու վերածնութեան այդ մեծ ժամանակամիջոցին, զրասէր մեկեանս թագաւորի մը օրով, զրազէտ կամ բանաստեղծ իշխաններ երեւան եկած չըլլային, ինչպէս եւ ուրիշ Եզնիկներ ու Կորիւններ, որոնցմէ ոչինչ հասած է մեզի: Շատ մեծ թիւով օրինակուած ձեռագիրներն են գրեթէ միայն որ հասած են

մեզի (մեծ մասամբ կրօնական բովանդակութեամբ) :

Խորհեցէք որ Եզնիկի եղծ աղանդոցը, Փարպեցիի Պատմութիւնը, Կոստանդին Երզնկացիի բանաստեղծութեանց հաւաքածուն, այսինքն մեր հին գրականութեան ամենէն կարեւոր արտադրութիւններէն երեքը, միմիայն մէկ ձեռագրի շնորհիւ մեզի հասած են, որ եթէ կորած ըլլար, անոնց այդ գործերուն անուն իսկ պիտի անդիտանայինք այսօր : Ի՞նչ ունինք եւ դարու այն բազմահմուտ, բարձրահոգակ Մովսէս Քերթովէն, զոր Փարպեցի կը յիշատակէ ամենամեծ գովեստներով եւ որ ապահովապէս Խորենացին չէ, — ոչ ի՞նչ : Շատ բան մեր նախնեաց արտադրութիւններէն անհետացած է, աւա՛ղ, աղէտներու երկար շարքի մը զոհ դարձած : Բայց այդ քանի մը ինքնագիր գործերը զոր ունինք այդ դարագլուխէն, այնքան կարեւոր են, որ այսօր, հայ մատենագրութեան հիմնարկման յորելանի այս հանդէսին՝ Աստուածաշունչի Թարգմանութեան հրաշալիքէն յետոյ՝ հայ հանճարի ծնունդ այդ ինքնուրոյն գործերն ալ չյիշատակել ու չփառաբանել եւ անոնցմէ հոս քանի մը տող մէջ չբերել անհնար է :

Կորինէն մեզի հասած է Մաշթոցի կենսագրութիւնը, դժբաղդաբար շատ համառօտ, բայց ի՞նչքան թանկագին ու յուզիչ վաւերաթուղթ :

Եզնիկի եղծ աղանդոցը հայ մտքի եւ հայ գրական տաղանդի բարձրագոյն արտադրութիւններէն մէկն է. եւ ան իր արժանաւոր տեղը պիտի գրուէ համաշխարհային մատենագրութեան մէջ, երբ մեծարժէք հայագէտ արքայ Մարիէս լրացնէ անոր Փրանսերէն Թարգմանութիւնը զոր ան ու եւ է մէկէն աւելի լաւ կարող է կատարել եւ մեկնաբանական ուսումնասիրութեամբ մը հրատարակէ : Եզնիկ հմուտ աստուածաբան մը, ճարտար բանավիճող մը ու մանաւանդ մեծ գրագէտ մըն է, «արձակի իշխան մը», ինչպէս կ'ըսէր ինծի իտալացի հանրածանօթ արեւելագէտը՝ Թեղա : Անոր լեզուն՝ յղկուած ու քանդակուած ոսկի է համակ, անոր ոճը՝ հին հելլեն գրագէտներու ժողովալ, վճիտ, ներդաշնակ ոճն է՝ զմայլելիօրէն հայացած : Լսեցէք սա պարբերութիւնը .

«Յորժամ զանբեւութէն եւ զնորին զմըշտնցեմաւոր զօրութենէն փառիցէ որք, քանզի մարմնաւոր լեալ է, պարտի զմիտս յստակել եւ զխորհուրդս սրբել, զոյգս շարժմանց պարզել, զի յայն գոր առաջի եղ՝ հասանել կարացէ : Նաեւ որ ընդ փառագայթս արեգականն հայել կամիցի, պարտի զպղտորութիւն աչացն՝ զաղտն եւ զբիժն՝ ի բաց պարզել, զի մի՛ մքարքն որ զքրօքն շողայցեն, արգել հայելոյ ի յստակութիւն լուսոյն լիցին :»

Փաւստոս Բիւզանդի խորհրդաւոր անունով մեզի հասած տարօրինակ դիրքը, իր որոշ մասերուն մէջ՝ հայ մասնական Շահնամէի մը որութեան չէ. հեղինակը — որ բիւզանդացի չէ բնաւ, այլ Հայերուն ամենէն Հայր, — Եզնիկի նուրբ, չափասէք, կշռուած ոճը չէ որ ունի, այլ տողորուած է յորդ, հուժկու եւ խորապէս հայ արեւելականութեամբ մը, եւ Մամիկոնեան հերոսներու սխրագործութիւնները փառաբանած, Մեծն Ներսէսի հսկայ տիպը պատկերացուցած, Արշակ եւ Պապ Թագաւորներու Պարսից դէմ մղած երկարատեւ պատերազմները պատմած, Արշակի, Գնելի, Տիրիթի, Փառանձեմի եւ Ողոմայի բուն տարփալէպը նկարած ատեն, ժողովրդական բանահիւսութենէն է որ յայտնապէս կ'օգտուի :

Ահա՛, փակելու համար մէջբերումներու այս շարքը, այդ դրքին ամենէն հօր էջերէն մին :

Երկու հաւատուեաց աղագտեաց Հայ նախարարներ, Մերութան Արծրունի եւ Վահան Մամիկոնեան, ապագայ Մեծ Վահանին անարժան անուանակից մը, կը բռնադատեն Ռչտունեաց դաւառի Տիկինը, Համադասպուհի, որուն ամուսինը Գարեգին ձգեր փախեր էր, ընդզըրկել Մաղդաղանց կրօնքը որուն իրենք յարած էին : Համադասպուհի կը մերժէ : Երկու հրէշները զայն մերկացնելով կախել կուտան զլիւվայր Վանայ բերդին բարձունքէն. անոր սպիտակափայլ մարմինը սքանչացումով կուզայ դիտել ժողովուրդը, իբր հրաշապատում տեսիլ մը : Բայց անոր դայեակը գողնոց մը կապած կուզայ բերդին ոտքը կը մնայ օրերով, հաւաքելու համար անոր ոսկորները որ հեռոգստէ կ'իյնան վար՝ մարմնոյն տարրալուծուելու,

վը, որպէս զի զանոնք տանի երկիրդածութեամբ հանդէսնել՝ քրիստոնէական թաղումով մը:

«Իսկ Վահանայ էր քոյրաքիւ ի Մամիկոնեան տոհմէն, քոյր Վարդանայ, Համազասպուհի. եւ էր նա կին Գարեգնի տեառն Ռշտունեաց գաւառին: Զսա եքող եւ փախեալ Գարեգնի այր իւր ի ժամանակին յորում եկն Շապուհ արքայ Պարսից յերկիրն Հայոց. իսկ գտիկինն Ռշտունեաց ի միջնաքերդն Վան քերդի, որ էր քաղաքն ի Տոսք գաւառին, իսկ անօրէնն Վահան եւ Մերուծան հրաման տային քերդակալին զի մեղեսցէ զկինն, եթէ ոչ առցէ յանձն գորէնս Մագդեգանցն. տայր հրաման կախել զբարձր աշտարակէն եւ սպանանել: Իբրեւ ոչ առնոյր յանձն Համազասպուհի պահել գորէնս Մագդեգանցն, հանէին ի բարձր աշտարակն՝ որ կայր ի վերայ բարձր գահուն քարին, որ հային ի կողմն ծովակին ի գետոյ կուսէ. եւ մերկացոցին զնա իբրեւ ի մօրէ, եւ արկեալ կապ գտիցն, զլսիվայր կախեցին զնա զբարձուէն կուսէ, եւ այնպէս մեռաւ ի կախաղանին: Եւ էր նա սպիտակ մարմնով, եւ պայծառ տեսանելովն. կայր կախեալ յերետոյք տեսիլ նշանակի, եւ փաղփաղէր մարմինն ի բարձուէն զորօրինակ ձիւն սպիտակութեամբն, եւ բազում մարդիկ ժողովէին տեսանել օր ըստ օրէ, զի իբրեւ սքանչելի ինչ երեւէր յաշխարհին: Յայս տեսիլ տիկնոջն Համազասպուհեայ՝ էառ կին մի դայեակն նորին, ագաւ նա պարեգօտ մի գոր անակիւզս կոչեն եւ էաժ գօտի ընդ մէջ իւր եւ կայր առ բարձր գահուն քարին ի ներքոյ աշտարակին՝ գորմէ կախեալ էր զսանն իւր, մինչեւ կողոպտեցաւ ամենայն մարմինք դիտցն:

«Եւ որչափ ի վայր վայրէին ոսկերքն, նա յիւր ծոցն ժողովէր բովանդակ զամենայն ոսկերս սանին եւ առեալ զնաց յիւրսն: »

Անցողակի հոս զիտել տամ որ այս զմայլելի դայեակը քոյրն է այն ժողովրդական բարբոս քաջասիրտ Հայուհիին որ ըստ Ազաթանդեղոսի՝ կ'երթար ամէն օր հաց մը նետել այն խոր վիրապին մէջ ուր ձգուած էր Սուրբ Գրիգորը, որպէսզի կենդանի մնայ այդ հրաշալի էակը որ Հայաստան աշխարհին նոր լոյս ու նոր կեանք բերելու սահմանուած էր: Հայ կնոջ ազնուագոյն յատկութիւնները գեղանկարող

այդ երկու զրուագները ապահովապէս Փառատոսի ու Ազաթանդեղոսի գրքերուն հեղինակները հայ հին ժողովրդական բանահիւսութեանէն քաղած են:

Տրդատ Թագաւորի անձնական քարտուղար յոյն Ազաթանդեղոսի մը վերագրուած զիրքը, որ յայտնապէս հայ հեղինակի մը — կամ թերեւս մէկ քանի հեղինակներու — գործ է, կը պարունակէ պատմական ու պատմափառական բաժիններ, ամենքն ալ մեծապէս շահեկան:

Լսեցէք սա քանի մը տողը Ս. Գրիգորի տեսիլքէն, որ մեր հին զրականութեան ամենէն վսեմ էջերէն մէկն է.

« Յանկարծակի եղեալ ձայն սաստկութեան, բոմբիւն որոտման, ահաւոր քնդիւն, իբրեւ գձայն եռանդան կուտակելոյ ծովու ալեաց խռովութեան: Եւ քացաւ խորանաշէն յարկն հաստատութեան երկնից, եւ իջեալ այր մի ի կերպարանս լուսոյ կոչեաց զանուն իմ եւ ասէ՝ Գրիգորիս՝. եւ իմ նայեցեալ տեսի կերպարանս նորա, զարհուրեալ դողացեալ յերկիր կործանեցայ: Եւ ասէ ցիս՝ նայեաց դու ի վեր եւ տես զսքանչելիս գոր ցուցանեմ քեզ:

«Եւ իմ նայեցեալ տեսի քացեալ գիաստատութիւն երկնից, եւ զջուրսն ի վերայ նորա՝ ըստ հաստատութեանն պատառելոյ, զի ըստ նմանութեան ձորոց իբրեւ զկատարս լեռանց՝ յայս կոյս յայն կոյս բաժանեալ դիզեալ կային անբաւութիւնք անկշռելութեան ական տեսանելոյ: Եւ լոյս հոսեալ վերուստ ի վայր մինչեւ յերկիր հասանէր, եւ ընդ լուսոյն գործ անչափ լուսեղէնք երկրեւեանք ի տեսիլ մարդկան, եւ քեւք իբրեւ զհուր: Եւ ըստ նմանութեան մանրամաղ փոշոյն հիւղէի, որ ի ժամանակս արեգակնակէզ զարնայնոյ ըստ պատուհանացն կամ լուսացոյց երդոցն ի նշոյսն խաղացէր բազմութեան մանրամաղ փոշին, նոյնպէս գործ ընդ լուսոյն լցին գառ ի ստորեւս ամենայն:

« ... Եւ մի ահաւոր տեսիլ մարդոյ բարձր եւ ահեղ, որ գառաջն ունէր եւ գէջսն ի վերուստ մինչեւ ի խոնարհ առաջապահ յառաջեալ, եւ ի ձեռինն իւրում ուռն մի մեծ ոսկի, եւ այն ամենայն զհետ խաղացեալ գայր: Ինքն սրլացեալ գայր ըստ նմանութեան արագաքեւ արծուոյ. եւ եկն եհաս մինչեւ ի մօտ յատակս

երկրիս ի շինամէջ քաղաքին, եւ բախեաց զբանձրութիւն լայնատարած գետնոյ, եւ մեծ եւ անչափ դրնդիւնքն հնչեցին ի սանդարամետսն անդնդոց. եւ ամենայն երկիր յերեւելիս յական տեսանելեաց բաւականի հարթ հաւասար դաշտաձեւ յատակեցաւ:

«Եւ տեսանեմ ի մէջ քաղաքին մօտ յապարանս արբունի՝ խարսխաձեւ նախարակաձեւ խարխիս ռսկի, մեծաւքեամբ իբրեւ մեծ մի բլուր, եւ ի վերայ նորա սիւն մի հրեղէն բարձր միջեւ յոյժ, եւ ի վերայ նորա քակաղաղ մի ամպեայ, եւ խաչն լուսոյ ի վերայ նորա...»

Սիրելի հայրենակիցներ,

Քիչ առաջ լսեցիք մեր շարականներու գեղեցկագոյններէն մին: Այսօր դեռ պիտի լսէք հայ եկեղեցական ու ժողովրդական երաժշտութեան զմայլելի էջեր, որոնք մեր ցեղի գեղարուեստական հանճարին թանկագին ստեղծագործութիւններէն են: Ես կը կարծեմ սակայն որ ոսկեղարեան հայերէնը ունի իր մէջ երաժշտութիւն մը որ արդէն իսկ կը հաւասարի մեր տոհմային երաժշտութեան ամենէն վսեմ մեղեդիներուն:

Դժբաղդութիւն մըն է որ մեր հին հայերէնը այսօր գրեթէ անծանօթ կը մնայ մեր նոր սերունդի մէկ ստուար մասին: Աղէտներն ու յեղաշրջումները որոնց ենթարկուեցաւ մեր ժողովուրդը պատերազմի ատեն ու պատերազմէն յետոյ, ատոր գլխաւոր պատճառն են: Տեղահանութեանց արհաւիրքին մատնուած տղեկներ կամ պատանեակներ, որոնք, մահուընէ ազատած, բայց օտար երկիրներ ցրուած, չեն կրցած ստանալ հայկական լիակատար կրթութիւն մը, ի՞նչպէս սորվէին զրարարը: Ուրիշներ ալ, որ զպրօցի մէջ քիչ շատ ուսած են մեր հին լեզուն, բայց հիմա, արդիականութեան շափազանցօրէն յարած, անփոյթ են անոր հանդէպ, զայն կը նկատեն հինցած, այլ եւս կեանքէ դուրի՝ անցեալի պատկանող բան մը, եւ ատիկա սխալ մըն է, որովհետեւ ինչ որ գեղեցիկ եւ կենդանի եղած է անցեալին մէջ, չի հիննար: Լեզու մը՝ կրնայ գործածական լըլլալէ դադրել, բայց եթէ ունի գեղեցկութիւն, զայն կը պահէ միշտ, եւ անկից միշտ դա-

սեր ու վայելքներ կը մնան քաղելիք: Հայատանի մէջ, եթէ ունինք էջմիածնի Միարանութիւնը, Համալսարանի հայագէտ ուսուցչականներ, եւ Հայաստանի Կուլտուրայի Պատմութեան Ինստիտուտին մէջ համախմբուած բանասէրներ որ կը շարունակեն ուսումնասիրել մեր դասական լեզուն ու մեր հին հեղինակները, սխալ հասկցուած նորասիրութիւն մը ցարդ հեռու պահած էր նոր սերունդը (հայագիտութեան պատրաստուող քանի մը ուսանողներէ զատ)՝ զրարարէն եւ այն վաղնջական հեղինակներէն որ այդ լեզուով գրած են իրենց գործերը, ինչպէս եւ միջնադարեան հայերէնէն եւ այդ շրջանի հեղինակներէն. բայց որախ ենք որ այդ սխալը դարմանուելու վրայ է, միջնադարեան բանաստեղծներու գործերուն նոր հրատարակութիւններ տեղի կ'ունենան հոն, եւ հայագիտական ձեւարան մը պիտի հիմնուի ի մօտոյ նորակառոյց Մելքոնեան Մատենադարանի շէնքին մէջ, եւ հոն՝ մեր դասական հայերէնին ու հին մատենադրութեան ուսումնասիրութիւնը կարեւոր տեղ մը պիտի գրաւէ:

Լեզուն, արուեստը, գիտութիւնը եւ ճշմարիտ գրականութիւնը վեր են քաղաքական ու կուսակցական բոլոր հակամարտութիւններէն: Անոնք ժողովուրդի մը բոլոր զաւակներուն սեփականութիւնն են եւ անոնց միջեւ մեծագոյն միութեան գիծը կը կազմեն:

Արտասահմանի մէջ, Միխիթարեան ղոյզ Տունները եւ իրենց զպրօցները, Երուսաղէմի Պատրիարքարանը եւ Ժառանգաւորաց վարժարանը, Անթիլիասի Կաթողիկոսարանն ու կըրթարանը, եւ քանի մը հմուտ տարէջ հայագէտներ որ դեռ կենդանի են զաղութներու մէջ եւ Պոլիս, պահապանները կը մնան այդ հայկական գանձին որ մեր հին լեզուն է:

Յանկալի է որ մեր երիտասարդ սերունդը ճիշդ մ'ընէ զրարարին մօտենալու, որպէսզի անոր գեղեցկութիւնը վայելելու, անով գրուած մեր հին մեծ հեղինակներուն գործերը բնագրին մէջ իսկ կարգաւոր հաճոյքէն զրկուած չմնայ: Օտար լեզուներ ինքնօգնութեամբ սորվող ո՛րքան երիտասարդներ ունեցած ենք եւ ունինք ցարդ. ինչո՞ւ այդ յոգնութիւնը չկրեն իրենց

նախնեաց կերտած այս հոյակապ լեզուին ընտելանալու համար: Աշխարհաբարը իր ճամբով եւ իր ուրոյն ոգւոյն համեմատ զարգացած է եւ պէտք է շարունակէ զարգանալ: Բայց զբար զխոնարը անշուշտ կը նպաստէ մեր նոր լեզուն ճոխացնելու եւ անոր հայկական գոյնը զօրացնելու:

Մեր ոսկեդարեան հայերէնը մին է հայ մտքի այն ստեղծագործութիւններէն որոնք քաղաքակրթութեան պատմութեան մէջ մեր

ցեղին ինքնայատուկ ու բարձր տեղ մը կ'ապահովեն:

Մենք անասելի երախտազիտութեան պարտք ունինք այն հրաշագործ վարպետներուն որ մեզի շնորհեցին մեր գիրը, հիմնեցին մեր մատենագրութիւնը ու կերտեցին այն փառաւոր ճարտարապետութիւնը որ ոսկեդարեան հայերէնն է: Օրհնութեան խունկ մը պիտի յաւէտ բարձրանայ հայ սիրտերէն զէպի այդ լուսեղէն զէմքերը:

Ա. ԶՊԱՆԵԱՆ

